

Adriana Zaharijević

KRATKA ISTORIJA SPOROVA: ŠTA JE FEMINIZAM?¹

I šta je, na kraju krajeva, feminizam?

To se pitanje feministkinjama često upućuje, kao da bi se jednom definicijom, jednim jednostavnim zahvatom, moglo obuhvatiti obilje praksi i široko teorijsko polje koje se otkriva u ovom pojmu. Feminizam – kao i mnogi drugi -IZMI – jeste pokret, ideologija, lično uverenje, mreža teorijskih pozicija, polazna tačka u razmatranju fenomena koji se više ni ne moraju ticati žena, pojmovni okvir, skup različitih (ponekad izrazito kreativnih, ponekad teskobno arhivarskih) aktivnosti čiji je cilj pospešenje položaja u kojem se žene danas nalaze, a neretko i pokušaj da se istorija pročita drugačije, da se iz njenog tkanja „izvuku“ neka nevidljiva mesta koja bi mogla da posluže kao putokaz za buduće prakse. Katkad se tokom tog „prečitavanja“ povesti potkrade i neka greška, slučajna *ili* namerna, katkad naučnost ustupi mesto mašti.

1. Tekst je delom nastao kao rezultat rada na projektu „Politike rodne jednakosti u Srbiji: obrazovanje kao pokazatelj“ (pod rednim brojem 159011), Centra za rod i politiku Fakulteta političkih nauka u Beogradu, koji finansira Ministarstvo nauke.

Sve to ostaje uključeno u feminizme, što njih ne čini ništa manje „verodostojnim“.

Feminizam nije lako zahvatiti jednom definicijom. Najzad, to možda nije ni moguće. Razlozi za to su višestruki. Pre svega, feminizam se nikada ne može svesti bilo na teoriju bilo na praksu. Odnos teorije i prakse, sa svoje strane, ni u jednom trenutku ove burne istorije nije bio jednoznačan i lišen spora. Inter/multi-disciplinarnost koja leži u temelju (ako je o temelju ovde uopšte umesno govoriti) feminističke teorije, takođe otežava objašnjenje ovog fenomena. Teško je, zatim, reći da li je dobrobiti savremenih žena više doprineo „liberalni“ ili, recimo, „radikalni“ feminizam. Jednako je teško tvrditi da su osetniji uticaj na promenu svesti pojedinaca i pojedinki imale izmene u zakonima od uličnog teatra i prozних tekstova, kakav je, primera radi, *Sopstvena soba* Virdžinije Vulf (Virginia Woolf).² Najzad, a to svakako nije zanemarljivo, feminizam predstavlja *svaka* žena koja sebe smatra feministkinjom. Neizmerne razlike među konkretnim pojedinkama, epohama u kojima su delovale i kulturama iz kojih su dolazile, klasâ, rasâ i seksualnosti koje su predstavljale i čije su interese često promovisale, ostavljaju neizbrisiv trag na celokupan razvoj onoga što nastojimo da odredimo kao „feminizam“.

Utoliko, umesto da pokušam da ponudim jednu i jedinstvenu definiciju koja bi postavila temelje ovom, inače teško utemeljivom projektu, trudiću se da pokažem njegovu procesualnost i načelnu nedovršivost. Feminizam ima svoje početke u koje je upisana njegova buduća istorija, a to je istorija stalnih uspona i padova, ponekih izneverenih, ponekad ostvarenih očekivanja, konstruisanja novih poredaka i dekonstruisanja postojećih, istorija spora s pisanom istorijom, sporova s ustanovljenim sistemima vrednosti, i sporova među samim ženama koje su gradile feminizam širom sveta u poslednja tri stoleća.³

2. O uticaju i značaju pozorišta za feministički angažman, videti tekst Nađe Duhaček „Istorija (ne)vidljivosti žena: žene, pozorište i feminizam“ u ovoj knjizi.
3. U ovom tekstu ću se ograničiti na „zapadni“ feminizam, odnosno na feminističku praksu i teoriju u tri dominantne regije – francuskoj, britanskoj i američkoj.

Kako je sve počelo?

Rečima jedne engleske prostitutke:

Samo se s *muškarcima i jedino s muškarcima* moramo hvatati u koštac! Najpre sam zgrešila pošto sam želela da zadovoljim jednog muškarca, da bih se potom potucala od jednog do drugog. Muškarci nas u policiji drže u šaci. Muškarci nas pregledaju, dodiruju nas rukama, leče i odbacuju. U bolnici nam opet muškarac čita molitve i Bibliju. Vode nas sudijama koji su takođe muškarci... A ovaj zakon koji me čini izgrednicom donelo je Parlament u kojem sede samo muškarci.⁴

No, pre nego što se vratimo u viktorijansko doba kojem pripada glas ove bezimene žene, u doba kada je donet sporni Dekret o zaraznim bolestima koji je u izvesnom smislu inicirao dugotrajnu borbu britanskih sifražetkinja, treba se podsetiti vremena Revolucija.

U XVIII stoleću jenjava neprikosnoveni uticaj religije u svetovnim stvarima. Prosvetiteljska reforma javnog mnjenja sve više uzima maha, a štampane informacije postaju prvi put široko dostupne. U Evropi polako počinju da se formiraju nacionalne države, a gradovi se uvećavaju velikom brzinom usled sve brojnijih migracija. Kapitalistički način ubrzano istiskuje sve ranije oblike proizvodnje, raznovrsna otkrića se nezaustavljivo umnožavaju – napravljeni su prvi klaviri, parne mašine, termometri, telegrafi, podmornice, katanci, bicikli, litografije i baterije – a apsolutni vladari prvi put osećaju masovno nezadovoljstvo naroda. Dve revolucije – Američka i Francuska – sasvim će izmeniti tok istorije zapadnog sveta, a samim tim i sveta uopšte.

4. Phillips, Melanie (2003). *The Ascent of Women. A History of the Suffragette Movement and the Ideas Behind It*. Little, Brown, str. 92.

Uprkos tome što se čovečanstvo „priziva razumu“ i, kako bi prosvetitelji rekli, najzad odlučuje da ga samostalno koristi, jedan od najdrevnijih temelja društvene kohezije – dominacija muškaraca nad ženama – ostaje nepoljuljan. Polna razlika koja ženama dodeljuje niže mesto u vrednosnom smislu, i dalje služi kao objašnjenje zbog čega ženama nije mesto u javnosti – u politici, zakonodavstvu, obrazovnim, kulturnim i verskim ustanovama. Žene su, tako se od pamtiveka naučava, *po prirodi* slabiji pol, i tu prirodnu/božansku hijerarhiju ljudi ne mogu i *ne treba* da menjaju.

Upravo na osnovu različitih, a opet sličnih tumačenja polne razlike, Švajcarkinje nisu osvojile pravo glasa sve do 1971. godine; žene širom Evrope nisu mogle da budu svedokinje pri potpisivanju dokumenata (početkom XX veka Austrijanke su to pravo imale samo u slučaju da se radilo o testamentu napisanom na pučini, a Španjolke samo ukoliko je testament pisan tokom epidemije); Francuskinje nisu imale pravo staranja nad sopstvenom decom sve do 1907. godine; francuski zakon je propisivao obavezne različite obrazovne sisteme za dečake i devojčice sve do 1925. godine; Englezi su do 1870. godine odgovarali za sve zločine koje bi počinile njihove supruge, osim za kapitalni zločin; a do pred Drugi svetski rat mnoge Evropljanke nisu mogle da rade, odlaze na lekarski pregled, upišu fakultet, otvore račun u banci, dobiju pasoš ili vozačku dozvolu *bez muževljeve dozvole*.⁵ A kada se u pravnom smislu uopšte govorilo o ženi – kada ju je, dakle, javnost prepoznavala kao subjekt – gotovo uvek se radilo o *udatoj* ženi, supruzi belog, heteroseksualnog pripadnika srednje klase.

Feminizam se, dakle, javlja u doba kada se sve menja – *sve osim* položaja žena. Uprkos tome što su 5. oktobra 1789. godine, žene prve krenule ka Versaju,⁶ započevši tako Francusku revoluciju, „balkje Francuske“ nisu dobile status građanina, a samim tim ni čoveka kako ga je definisala slavna Deklaracija o pravima čoveka

5. Arnaud-Duc, Nicole (1993). „The Law’s Contradictions“, prev. Arthur Goldhammer, *A History of Women in the West IV*, str. 80-113.

6. Godineau, Dominique (1993). „Daughters of Liberty and Revolutionary Citizens“, prev. Arthur Goldhammer, *A History of Women in the West IV*, p.16.

Glavni štab asocijacije protivne ženskom pravu glasa(SAD)

i građanina. Olimpija de Guž (Olympia de Gouges) upravo stoga piše paralelnu Deklaraciju o pravima žene i građanke. Pitanje koje pola stoleća ranije postavlja Meri Astel (Mary Astell) – „ako se svi ljudi rađaju slobodni, kako to da se sve žene rađaju kao robinje?“⁷ – sve je bliže stvarnim okolnostima, jer XVIII stoleće bar u teoriji okončava tiraniju očeva, zamenjujući je vladavinom slobode, jednakosti i bratstva. Žene, koje zbog svog pola ne mogu biti adekvatna braća, ostaju, međutim, lišene i slobode i mogućnosti da se rađaju i žive jednake u pravima.⁸

Prvi put se, dakle, u doba Francuske revolucije pojavljuje konzistentna ideja o neophodnosti da žene istupe iz prostora privatnosti (doma i porodice), iako se zahtevi za njihovo učešće u javnoj sferi razlikuju. De Guž, naime, insistira na *političkim pravima* žena koja će ih učiniti jednakima s muškarcima, dok se Meri Vulstonkraft (Mary Wollstonecraft) u prosvetiteljskom duhu pre svega zalaže za *obrazovanje* žena, koje bi pokazalo da „slabijem“ polu ne nedostaje ni razuma ni vrline.⁹ Međutim, po svršetku revolucija, žene su neslavno vraćene u kuću, ostavši bez političkih prava i s vrlo ambivalentnim građanskim statusom.

7. Pejtmen, Kerol (2001). *Polni ugovor*, prev. Ranko Mastilović, Feministička 94, Beograd, str. 99.
8. Prvi član Deklaracije prava čoveka i građanina glasi „Ljudi se rađaju i žive slobodni i jednaki u pravima“, cit. prema Mrđenović, Dušan (1989). *Temelji moderne demokratije. Izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*. Nova knjiga, Beograd, str. 137.
9. Vulstonkraft pita: „Ako, dakle, žene nisu roj kratkotrajnih leptirica, zašto ih treba držati u neznanju, pod privodno lepim imenom čednosti?“; vidi Vulstonkraft, Meri (1994). *Obrana prava žene*, prev. Ranko Mastilović, Filip Višnjić, Beograd, str. 45. Međutim, iako zdušno brani ideju obrazovanja žena, ona ostaje u dozvoljenom registru svog doba, jer traži samo ono što je za žene toga vremena moguće. Kada pita: „Da li se od njih (žena) može očekivati da razumno upravljaju porodicom ili da se staraju o sirotij dečici koju donose na svet?“ (Isto: 30), ona sasvim udovoljava revolucionarnom duhu koji je žene na oba kontinenta tolerisao samo kao „majke valjanih republikanaca“ (v. Godineau: str. 28-29).

Viktorijanci, ropkinje i sifražetkinje

XIX stoleće ostaje upamćeno kao vek progresa, optimizma, naizgled nezaustavljivog uspona nauke, nastanka svetskih imperija, i prvog organizovanog delovanja žena u istoriji. Pitanje građanstva i političkih prava i dalje ostaje u prvom planu ove borbe, iako se u XIX veku o njima pre svega govori iz vizure institucije braka, moralnosti i seksualnosti. Da bi žene bile građanke, odnosno da bi imale mogućnosti učešća u javnoj sferi, mogućnosti odlučivanja o njoj i njenog definisanja, one su morale biti prepoznate kao pravni subjekti. Ta mogućnost, međutim, u anglosaksonskom delu sveta *de jure* nije pripadala udatim ženama, ali se isto odnosi *de facto* na najveći deo žena širom sveta. Utoliko se priča o feminizmu u XIX stoleću načelno vezuje za pitanja nezavisnosti, prava na posedovanje i nasleđivanje imovine, na rad, obrazovanje i razvod.¹⁰ Drugim rečima, sve dok je važila maksima po kojoj su „muž i žena jedno, a to jedno je muž“,¹¹ pitanje ženske emancipacije nije se moglo razlučiti od pitanja bračnog ugovora.

Iako se njena patrijarhalna priroda ne menja, bračna ustanova u XIX veku ima vrlo protivrečan položaj u odnosu na ranija razdoblja. Ideal pobožne majke valjanog republikanca koja treba da razvije i očuva moralne vrednosti i vrlinu muškarca/građanina, u javnom diskursu se nikada nije više podsticao. S druge strane, nova naučna objašnjenja evolucionog rasta, isprva primenjivana samo na prirodni svet, dala su podstreka da se na nov način objasni socijalna dinamika i hijerarhijska uslojenost društva. Bračno združivanje jemčilo je napredak vrste (reprodukcija van braka nije se, u društvenom registru, prepoznavala kao legitimno produženje vrste!), dok je probitačno spajanje supružnika jemčilo njeno zdravlje. Isti naučni model nudi, međutim, i opravdanje odsustva heterogenih socijalnih grupacija s političke i šire društvene scene:

10. O svakom od ovih prava pojedinačno videti tekstove Marije Perković, Tijane Krstec i Diane Miladinović u ovoj knjizi.

11. Arnaud-Duc: str. 107.

iracionalnost i nepodobnost za razvoj dodeliće ženama, radničkoj klasi i sirotinji, kolonizovanim narodima (osobito crncima) predistorijski, atavistički prostor na evolutivnoj lestvici.¹² Najzad, nove naučne discipline i prakse, poput medicine, psihijatrije, antropologije i demografije, čiji je cilj opis i popisivanje mogućih oblika „ljudskosti“, samo su ojačavale postojeće shvatanje polne razlike („naučno“ ga podupirući), koje nije išlo u prilog liberalizaciji braka i polnoj ravnopravnosti.¹³

Feministički aktivizam izrasta iz ove duhovne klime. Prve feministkinje su mahom udate, ugledne bele žene iz srednje ili više klase, čiji uticajni supruzi (i/ili očevi) odobravaju njihovo delovanje (to važi, primera radi, za Herijetu Tejlor Mil [Harriet Taylor Mill], Milisent Foset [Millicent Fawcett] i Emelin Pankhrst [Emmeline Pankhurst]). Ne čudi stoga da upravo one teme iz kojih se britanski i američki feminizam pomalja otkrivaju svu njegovu unutrašnju napetost. U SAD je to ropstvo, u Engleskoj prostitucija. Iako se razvijao uporedo s abolicionističkim pokretom,¹⁴ rani američki feminizam ni u jednom trenutku nije težio zbilja univerzalnom ženskom pravu glasa, niti je u svom napadu na ropstvo učinio dovoljno da se rasizam u američkom društvu smekša ili sasvim poništi.¹⁵ A kada je 1864. godine engleski Parlament doneo Dekret

12. Mek Klintok, En (2005). „Genealogija imperijalizma“, prev. Veljko Antonijević i Adriana Zaharijević, *III Program* I-II, br. 125-126: 151.
13. Štaviše, išlo se upravo u suprotnom smeru. Brak je oduvek predstavljao primarno društvenu instituciju (bez obzira na duhovne i emotivne veze između dvoje ljudi koji u brak stupaju) koja služi „utvrđivanju i razvoju srodstva, prenošenju imena i dobara“, v. Fuko, Mišel (1982). *Istorija seksualnosti I. Volja za znanjem*, prev. Jelena Stakić, Prosveta, Beograd, str. 94. U XIX veku je ekonomska, politička i medicinska socijalizacija gotovo sasvim fiksirala uloge bračnih drugova, ojačavajući predstave o svrsi bračnog združivanja kao brizi o plodnosti i razvoju nacije/ imperije, čineći supružnike tako neposredno odgovornim za proizvodnju društveno poželjnih jedinki.
14. Veza feminizma i pokreta za ukidanje ropstva veoma je snažna. Rečima Ebi Keli (Abby Kelly), bele abolicionistkinje: „Imamo dobrih razloga da budemo zahvalne robu zbog koristi koja je pripala nama dok smo radile za njega. Žudeći da udarimo na njegove bukagije, shvatile smo da smo i same okovane“, v. hooks, bell (1981). *Ain't I a Woman: Black Women and Feminism*, South End Press, Boston, str. 126.
15. V. hooks 1981: pogl. 4

o zaraznim bolestima,¹⁶ malo je žena bilo spremno da ustane protiv njega i da se založi za tako škakljivu stvar kakva je dobrobit „moralno posrnulih žena“.

Prve feministkinje su zapravo veoma taktično manevrisale pitanjima morala, pažljivo birajući retoriku koja je najčešće isključivala i inače društveno neprihvatljive prakse i slojeve. Kad su prvi put organizovano počele da lobiraju za pravo glasa, moralna superiornost žena, čije se poreklo tražilo u bitno ženskim/majčinskim vrlinama – čestitosti, nežnosti, brizi za druge – postala je glavni adut u ovoj borbi. Ukoliko se ženama da pravo glasa, država će biti uređena kao porodica (u kojoj će muškarac biti glava, a žena srce), što državi obećava moralnu i nacionalnu obnovu. Moralnost je ključ za razumevanje različitih stavova i praksi prvih feministkinja: iz načina na koji se moralnost tumačila, formirao se i njihov odnos prema braku, ženskom „ropstvu“, muškoj seksualnosti, ali i način formulisanja zahteva za pravo glasa.

Već tada se postavlja pitanje koje će pratiti čitavu istoriju ženske emancipacije: *šta žene hoće?* Da budu kao muškarci? Da reformišu postojeće (muško) društvo? Da ostvare društvo bez muškaraca? Iako su različite žene imale na umu različite strategije kako da ostvare svoje težnje, Viktorijanke su se nekako najviše pridržavale umerene, moralno-reformatorske retorike, bilo da su se odlučivale na militantne akcije, bilo da su pokušavale da sprovedu ustavne reforme.¹⁷

16. Policiji je davao pravo da privede prostitutku, da je primora na pregled spekulomom i da je pritvori ukoliko je obolela. Nekoliko godina kasnije, lekari su nastojali da prošire svoje pravo i na preostalu žensku populaciju izvan „zanata“. (Phillips: 76-78). O prostituciji načelno, videti tekst Milene Timotijević „Prostitucija na feminističkoj političkoj agendi“ u ovoj knjizi.
17. O tome rečito govori jedan od najdugotrajnih sporova koji je zahvatio prvi talas feminizma – pitanje da li i udate žene treba da steknu pravo glasa ili ne. Prvi zahtev za pravo glasa (u Engleskoj formulisan 1866. godine) nije poštovao ideju polne ravnopravnosti: peticijom koju je potpisalo 1499 žena (Phillips 2003: 97), zahtevalo se da se glas odobri svim vlasnicima nepokretnosti, bez obzira na pol. Građanski status se, prema tome, tražio samo za vlasnice svojine, što udate žene toga doba nisu mogle biti. Ovaj stav je opstajao decenijama, da bi konačno podelio sifražetski pokret u vreme njegove najveće snage.

Prelaz vekova

Seljanke su stajale predamnom širom otvorenih usta dok sam im govorila o pravu glasa. Radnice su se smejale, trgovkinje slegale ramenima, a gospođe iz viših klasa sklanjale sa zgražavanjem.¹⁸

Organizovana i politički profilisana borba sifražetkinja, predvođenih ženskim delom porodice Pankhrst,¹⁹ simbolički označava kraj XIX veka, ali i jedne znatno postojanije epohe. Odnosi koji su do tada delovali toliko „prirodno“, uprkos vatrenom protivljenju muškaraca, ali i nemalog broja žena, više se nisu mogli naprosto vratiti na staro.

Međutim, prvi talas feminizma koji se može svesti na različite vidove borbe za sticanje legitimnog prava na učešće u političkom životu, ni u jednom trenutku svog razvoja nije bio jednoznačan. Zadržimo se na primeru Britanki: naime, sve su se žene borile za pravo glasa, ali su njihove strategije, ideološke pozicije i politička opredeljenja često bila sasvim nepomirljiva. Militantnost jednih stajala je u oštroj suprotnosti prema sporoj i postepenoj pregovaračkoj taktici drugih; malobrojni zahtevi za univerzalnim ženskim pravom glasa bili su nespojivi s kompromisnim zahtevom za delimičnim političkim pravom koje bi pripalo samo neudatim

18. Sohn, Anne-Marie (1993). „Between the Wars in France and England“, prev. Arthur Goldhammer, *A History of Women in the West V*, p. 116.

19. U Velikoj Britaniji je delovalo nekoliko organizacija koje su se borile za pravo glasa. Umerene i politički srodne liberalima bile su sifražistkinje (*suffragists*), predvođene Milisent Foset. Emelin Pankhrst, uz svoje tri kćeri, Sliviju, Adelu i Kristabel (Sylvia, Adela, Christabel Pankhurst), bila je idejni vođa organizacije koja je strateški pribegavala nasilju i zastrašivanju (paljevini, uništavanju imovine, napadima na javne ličnosti, masovnim protestnim skupovima, remećenju javnog reda itd.). Daily Mail je za ovu skupinu žena skovao pogrdan naziv „*suffragettes*“.

Pored ostalog, ova podela odražava i prvi sukob generacija u istoriji feminizma. Tereza Bilington (Teresa Billington), jedna od aktivnijih mlađih *suffragettes*, iz zatvora piše o tome kako su starije sifražistkinje verovala u snagu argumenata, učtivosti i razuma. Razočaranje je mlađe feministkinje navelo da u povesti svog pokreta prepoznaju „skandalozni niz izdaja, podlih taktika i izneverenih obećanja“ (Phillips: 182).

ženama i udovicama (odnosno vlasnicama imovine, što isključuje zamašni deo siromašnijih žena); najzad, lojalnost liberalima (a kasnije i laburistima) nailazila je na otpor kod feministkinja koje su podržavale konzervativnu politiku Torijevaca.

Ako je postojala ijedna tačka u kojoj se većina – opet, ne sve – prvih feministkinja slagala, onda je to bio zajednički impuls za seksualnu i moralnu reformaciju ljudskog roda, što je često vodilo krajnje regresivnom shvatanju ženske seksualnosti i seksualnih sloboda. Taj recidiv viktorijanske polne politike, toliko nespojiv s današnjim predstavama o feminizmu, opstaje u različitim vidovima sve do revolucionarnih šezdesetih godina XX veka.

Žene i ratovi

Rat iz 1914. godine bio je 1789. godina za žene.²⁰

Tik pred pobjedu sifražetkinja u Evropi, izbija prvi rat svetskih razmera. Feminizam tada na svojevrstan način biva skrajnut s političkih, ali i s načelno ženskih agendi. Uzroci za to su višestruki i ponovo odražavaju čudnovatu, nelinearnu prirodu ženskog pokreta.

Temeljno neslaganje oko toga da li *svaka* žena (zato što je žena *ili* zato što je čovek) treba da bude politički aktivna građanka, ili to pravo valja nekako ograničiti, početkom Prvog svetskog rata dobija sasvim novu dimenziju na međunarodnom planu, kad feministkinje biraju da li će ostati odane naciji ili će se boriti za globalni mir. Patriotkinje, „blok“ koji okuplja gotovo sve čuvene sifražetkinje, u predstavnicama neprijateljskih nacija takođe prepoznaju neprijatelje,²¹ čime se jasno distanciraju od svojih uverenja da samo žene, ujedinjenim naporima, mogu voditi poboljšanju celokupnog

20. Legrave, Rose-Marie (1993). „A Supervised Emancipation“, prev. Arthur Goldhammer, u *A History of Women in the West V*, p. 455.

21. Urednica vodećeg francuskog umereno feminističkog časopisa, La Française, Žan Mizm (Jeane Misme), 1914. godine autoritativno izriče: „Sve dok rat traje, žene neprijatelja takođe će biti neprijatelji“, vidi Thébaud, Françoise, ur. (1993). *A History of Women in the West V*, Harvard University Press, Harvard, p. 58.

Engleski plakat iz I sv. rata

Pomoćni Korpus Vojske
Kraljice Meri

DEVOJKA
iza muškarca
iza puške.

ljudskog roda. „Sve dok traju patnje naše zemlje“, piše Žan Mizm, govoreći tako u ime brojnih feministkinja iz različitih zaraćenih nacija, „nikome nije dozvoljeno da govori o pravima. Sada imamo samo dužnosti.“²² Pacifistkinje kojih je bilo nesrazmerno manje, te se njihov glas znatno teže mogao čuti jer je bio u opreci sa zvaničnim politikama, bile su vesnice onog zbilja internacionalnog pokreta s kakvim se danas poistovećuje feminizam.

Od feminizma se, međutim, nije odustajalo samo iz usko patriotskih razloga. Na prvi je pogled čudnovato da je drugi snažni internacionalni pokret – socijalizam – koji je u to vreme imao osobit zamah, u feminizmu prepoznao buržoasku ideologiju koja je pogrešno tumačila preraspodelu moći u društvu. Socijalisti su držali da bi polne nejednakosti nestalo ukoliko bi se ukinula klasna nejednakost, zbog čega se borba za ravnopravnost polova, odvojena od globalnih revolucionarnih stremljenja, smatrala izlišnom i nepotrebnom.

Ne treba posebno isticati da su prve slavne feministkinje uglavnom pripadale srednjoj ili višoj klasi,²³ i da su njihova ideološka polazišta često sasvim isključivala stvarnost onih žena koje će prvo nemaština, a potom i rat primorati na emancipaciju. Jer, dok su se žene iz srednje i više klase borile za jednake društvene pozicije, što se moglo ostvariti promenom postojećeg odnosa javnog i privatnog,²⁴ žene iz nižih društvenih slojeva su tu mogućnost osvojile možda i

22. Thébaud: 27.

23. Sifražetkinje, posebno pod uticajem Kristabel Pankhrst, tendenciozno su radile na tome da pridobiju podršku aristokratkinja, ostavljajući radnice i siromašne žene po strani, pošto je to davalo veći legitimitet kako pokretu, tako i samom „ženskom“ cilju.

24. O ovom problemu videti opširnije tekst Marije Mladenović „Žene između privatnog i javnog“ u ovoj knjizi.

protiv svoje volje, nagnane siromaštvom i oskudicom. U Francuskoj, primera radi, do 1914. godine radi već 7,7 miliona žena, a 1918. godine žene predstavljaju 40% ukupne radne snage. Mnoge su žene, dakle, bile prisiljene na to da preuzmu one obaveze koje su do tada suvereno pripadale muškarcu – u porodici, ali i izvan nje.

Prvi svetski rat je tome dao poseban zamah. Kada je postalo očevidno da će rat potrajati duže od nekoliko meseci, kako se isprva mislilo, i da će novo leto zateći polja neobrađena, britanska vlada poziva žene da se late pluga. Ubrzo potom, kada ratna industrija počinje da trpi zbog manjka muške radne snage, žene ulaze u fabrike i jednako vešto i efikasno proizvode oružje. Najzad, kako rat nikako ne prestaje, ženama se nudi da osvoje i poslednji bastion muške nadmoći – u proleće 1917. godine osniva se ženski britanski korpus koji će do kraja rata brojati oko 40000 žena.²⁵

I premda je zvanična politika činila sve da ovaj „istup“ učini što manje vidljivim,²⁶ ili da bar umanjí njegove moguće učinke, ovaj rat je nedvosmisleno dokazao da je stoletna podela rodniñ uloga na temelju fizičkih i intelektualnih sposobnosti bila pogrešna i nametnuta bezupitnim i društveno poželjnim odnosima. Neposredne posledice rata – dramatičan skok u broju razvoda brakova, neslućene promene u doživljajima erotiçnog, „moderni par“ koji zamenjuje tradicionalnu mnogoçlanu porodicu, novi modni trendovi koji tolerišu kratku kosu, pantalone, odbacivanje korseta i podsukanja itd. – sasvim su poremetile važeće standarde muško-ženskih odnosa.

Da li je feminizam doprineo tim promenama? Danas, kada nam se çini da sve navedene stavke spadaju u zasluge feministiçkog pokreta, rekli bismo da jeste. Međutim, kako je već naznaçeno,

25. Thébaud: 33.

26. U časopisu *J'ai vu* (16. jun 1917.) pod crtežom koji prikazuje nasmešenu radnicu kako levom rukom obgrljuje artiljerijsku granatu, dok desnicom drži pušku, piše: „Ođgovarajuçi na poziv ugrožene otadžbine, žene u Velikom ratu daju sve od sebe. Vidimo ih kako nose muške kombinezone u fabrikama gde obrađuju granate, prave topovsku ðulad i eksploziv. Pa ipak, dok u toj atmosferi smrti izvode težak rad koji pristaje samo muškarcima, kršeçi svoja nežna tela, one uspevaju da ostanu žene, ne ųrtvujuçi nimalo svoje ljupkosti.“ (Thébaud: 36)

Američki plakat iz II sv. rata

„Našla sam posao gde se
najbolje uklapam!“

NAĐI SVOJ RATNI POSAO
u industiji—poljoprivredi—biznisu

malo je feministkinja prvog talasa tako zamišljalo emancipaciju. A kada je rat okončan i kad je mnogim Evropljankama dodeljeno pravo glasa,²⁷ feminizam je polako počeo da iščezava s javne scene. Dobile su zahtevano; šta je ženama još preostalo da traže?

Poratna politika, ili kako žene vratiti u kuću

Posleratna politika prema ženama se zasnivala na dva principa: tamo gde su stekle pravo glasa, ženama se jasno stavljalo do znanja da im to pravo pripada zato što su majke i/ili supruge palih heroja. Na taj način se, na materijalnoj ravni, kompenzovao broj glasača, dok se na simboličkoj upućivalo na ulogu koju žene treba da zauzmu prema trajno oštećenoj državi. Da bi opravdale stečeni građanski status, žene su se morale odužiti državi, što se moglo učiniti samo njenim ponovnim omasovljenjem. U tu svrhu, poratna propaganda intenzivno radi na istiskivanju žena iz svih sfera javnog života, služeći se različitim dostupnim sredstvima: *javnom osudom* – žene koje posle rata ne napuštaju radna mesta svojevoljno u Nemačkoj se nazivaju *Totengräber* (grobari), a u Italiji se po svom moralu izravno poistovećuju s prostitutkama;²⁸ *demobilizacijom* – brzim i bespoštednim ukidanjem svih radnih povlastica na temelju navodne nestručnosti žena; *slavljenjem uloge*

27. Videti Dodatak 1. u ovoj knjizi.

28. Thébaud: 37, 43.

majke i supruge na državnom nivou – u Francuskoj je 1920. godine ustanovljena „Porodična medalja“, dodeljivana mnogorodnim majkama,²⁹ dok je 1934. godina u Nemačkoj proglašena godinom domaćice;³⁰ *promovisanjem „nove moderne žene“* – američki model dvadesetih koji se poput požara širi zapadnim svetom, ženu vraća u dom nudeći joj domaćinstvo iz snova, poniklo iz jedne sasvim nove konzumerističke kulture.³¹

Isti trend – ma kolike razlike postojale između dva svetska rata – ponavlja se i posle Drugog svetskog rata. Kada su sa zidova skinuti plakati sa kojih je snažna „Zakivačica Rozi“ pozivala Amerikanke da odmene muškarce u fabrikama, dokazujući im da „žene to mogu“, usledila je još jedna, jednako regresivna faza po žensku emancipaciju, poznata kao *Baby boom*.³²

Po svršetku ratova, zapadne države planski rade na posvemašnjoj „normalizaciji“ života, organizujući ga u poznate i poželjne matrice. U središtu tog biopolitičkog projekta je vraćanje žene u privatnost doma i porodice, čiji je cilj rast nacije i revitalizacija njenog zdravog tkiva. Jer za „bolest“ države, jednom kada ratovi prođu, odgovara pre svega ženski deo populacije: niko drugi ne može snositi krivicu za „opadanje nataliteta, porast mortaliteta novorođenčadi, propadanje porodice, izopačenje moralnih vrednosti i neprikladno vaspitanje dece“³³ do žene, i to pre svih, udate žene.

29. Isto: 69.

30. Legrave: 457.

31. Videti izvanredan tekst Nancy F. Cott „The Modern Women of the 1920s, American Style“, *A History of Women in the West V*. „Tradicionalni status žene u domaćinstvu i njene heteroseksualne usluge počele su da se brane od napada – i čak da se agresivno reklamiraju – kao ženski izbor, stvar njihove slobode i racionalnosti. Reklame su bez prestanka obrađivale ideju da je domen kupovina domen u kojem žene odlučuju i imaju kontrolu nad stvarima, gde žene mogu da izraze svoju razboritost i vrednosti.“ (89) Pošto joj je omogućeno da živi lagodnije, da bira koji će tip frižidera i mašine za veš život njene porodice učiniti kvalitetnijim, „modernoj“ ženi je uloga domaćice predočena kao izvor nove snage i radosti. Isti trend se još snažnije ponavlja tokom pedesetih godina XX veka, posle Drugog svetskog rata.

32. O tome videti slavnu knjigu Betty Friedan, *The Feminine Mystique*, Penguin, New York and London, 1963.

33. Legrave: 456.

Američka poštanska markica

I premda su učinci „ratne emancipacije“ posle ratova splašnjavali, feministička bi revolucija šezdesetih bez njih bila potpuno nezamisliva. Iako je teško premeriti konkretne zasluge žena za promene koje su se odigrale tokom prve polovine XX veka, može se tvrditi da su glasovi feministkinja u ovom periodu bili toliko prigušeni i retki, da su se ključni aspekti emancipacije, pre konačne emancipacije šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, odigrali *izvan* feminizma.

Ovo nas, konačno, ne sme začuditi ukoliko imamo u vidu da se feminizam do sada svodio gotovo isključivo na praksu, ostavši rastrzan između međusobno nekoherentnih pojedinačnih formulacija koje su pristajale uz postojeće teorijske i/ili političke okvire. *Feminizam nije imao sopstvenu teoriju*. Njegova teorijska opravdanja od XIX veka gravitiraju između liberalne teorije i socijalističkih doktrina, ne iscrpljujući se ni u jednoj od njih, a razmimoilaženja koja se neprestano nameću kada je reč o sukobljenim shvatanjima identiteta „žene“, što samo produbljuju jaz između žena i muškaraca, i egalitarnih težnji da se ta razlika sasvim prenebregne, onemogućuju produktivan teorijski spoj koji bi na zadovoljavajući način opisao i objasnio stvarnost i mogućnosti žena.

„Sam pojam 'feminizam'... označavao je skućeno, anti-demokratsko i zbilja buržoasko stanje duha, koje je za sobom nosilo nezahvalno ponavljanje starih tegoba s kojima je već davno trebalo svršiti.“³⁴ Tako bi verovatno i ostalo da Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) 1949. godine nije objavila *Drugi pol*.

34, Riley, Denise (1988). *Am I That Name?*, University of Minnesota Press, Minneapolis, str. 59.

I'm a Feminist,

now what?

„Ja sam feministkinja, ali, šta sad?“

Ujedinjeni drugi talas

One nemaju vlastitu prošlost, istoriju, religiju: nemaju, kao proleter, solidarnost u radu i interesu. Među njima nema čak ni one prostorne pomešanosti koja od američkih crnaca, Jevreja iz geta, radnika iz Sen Denija ili fabrike *Reno*, čini jednu zajednicu. One žive rasute među muškarcima, vezane kućom, radom, ekonomskim interesima, društvenim položajem za izvesne muškarce – oca ili muža – mnogo čvršće nego za druge žene. Buržujke su solidarne sa buržujima a ne sa proleterkama; bele žene s belim muškarcima a ne sa crnkinjama.³⁵

Simon de Bovoar učinila je presudni korak za feminističku teoriju: definisala je *uzrok* podređenosti žena i načine na koje je podređenost jedne polovine čovečanstva opstajala kroz vekove. Feministkinje drugog talasa – mahom Amerikanke i Francuskinje (i u nešto manjoj meri Britanke) – gradile su na ideji da se ženom

35, De Bovoar, Simon (1982). *Drugi pol*, prev. Zorica Milosavljević i Mirjana Vukmirović, BIGZ, Beograd, str. 15.

ne rađa, nego se njom postaje, izvodeći iz toga različite, no bar u početku neprotivne teze o ženskoj istoriji i položaju žena u savremenom društvu. Pored osnažujuće ideje da je *lično političko*, koja se tako često mogla čuti u raznovrsnim ženskim aktivističkim grupama,³⁶ Simon de Boivar je feminističkoj teoriji u nasleđe ostavila tri polazne tačke na kojima se dalje moglo graditi u neslućenim pravcima:³⁷

- između muškaraca i žena postoji temeljna razlika koju je nemoguće prenebregnuti. *Polna razlika* je utoliko osnova svakog poređenja, vrednovanja i analize hijerarhijskog sistema odnosa moći. „Razlika između muškarca i žene je osnovna razlika ljudskog roda“;³⁸
- žensko (polna razlika) nije, međutim, po sebi ne/bez-vredno. Društvo, kultura, istorija i civilizacija u celini ga je takvim učinila. „Žena“ je (kao i „muškarac“, uostalom) skup dodeljenih, društveno nametnutih, stečenih odlika, nekakav „rodni okvir“ u koji se svaka pojedinka uklapa s manje ili više uspeha. Rod (*gender*) utoliko postaje kategorija kojom se opisuju učinci patrijarhata na *svako* žensko biće;

36. Neformalne grupe za podizanje svesti (*consciousness raising groups*) koje su počele da iskrsavaju krajem šezdesetih godina u SAD, vođene su upravo ovom idejom. Iznošenje ličnih iskustava trebalo je da pokaže da žene – samo na osnovu svog pola – dele slična ili ista iskustva podređenosti. Cilj ovih sesija utoliko je bio neposredno osnaženje žena koje su na njima učestvovala, ali je zajedničkost njihovih iskustava predstavljala i podlogu za razvijanje radikalne feminističke teorije, brojnih oblika feminističke umetnosti i feminističkih inicijativa (kursevi samopomoći, borilačkih veština, što je kasnije vodilo osnivanju sigurnih kuća za pretučene i silovane žene, žene žrtve porodičnog nasilja i incesta, itd.). Te su grupe direktno odgovorne za revolucionarnu ideju „sestrinstva“.
37. Odmah valja istaći da su sve tri premise na mnogovrsne načine i u različitoj meri eksploatisane u feminističkoj teoriji. To nam, pored ostalog, govori da je teško tvrditi postojanje celovitog i jednoznačnog korpusa feminističkog znanja. Pored toga, feministička teorija, suprotno ishitrenim očekivanjima, ne gradi na nekim sasvim novim temeljima, već preuzima postojeće modele mišljenja nastojeći da im pruži drugačije značenje. Ovu tendenciju osvetliće, međutim, tek feminizam trećeg talasa, ukazujući uvek iznova na to da u tome ne leži nekakav nedostatak feminističke teorije, nego njena najveća vrlina.
38. Rivolta femminile cit. prema Ergas, Yasmine (1993). „Feminisms of the 1970s“, *A History of Women in the West V*, p. 539.

- najzad, sistem vrednosti u kojem ženska i muška bića (pol) postaju muškarci i žene (rod), naziva se *patrijarhatom*. To je sistem u kojem muškarci imaju moć da negiraju žensku seksualnost ili da nameću njene poželjne okvire; da upravljaju radom i proizvodom ženskog rada; da kontrolišu žensko potomstvo; da ih fizički ograničavaju i sprečavaju njihovo kretanje; da ih koriste kao objekte u muškim transakcijama; da dtaju na put njihovoj kreativnosti i da im uskraćuju pristup društvenom znanju i kulturnim dostignućima.³⁹

Da bi se izgradila konzistentna teorijska oblast – *feministička teorija* – prvi teorijski pokušaji, u suštini esencijalistički,⁴⁰ išli su u nekoliko pravaca. Pre svega, ponovo se čitala *istorija* (*history* – njegova priča – postaje *herstory* – njena priča): ovde se katkad dočitavalo, s ciljem da se postojeća istorijska građa ispuni previđanim, prečutanim mestima, a katkad se i učitalo. Ukoliko se istorija tumačila – recimo, u nastojanjima da se objasni kako je patrijarhalno društvo postalo tako stabilno i sveprisutno – pribegavalo se *sociološkim* i *antropološkim* nalazima. Početkom sedamdesetih, na feminističku teoriju posebno snažno utiče *književna kritika*, odnosno pokušaji novih interpretacija kulturne baštine, i veoma moćna *psihološka* čitanja postojećih psihologija, poput Frojdove psihoanalize, koja će ubrzo iznedriti i feministički orijentisane psihologije (etika brige,

39. Gough cit. prema Rich, Adrienne (2002). *Prisilna heteroseksualnost i lezbijska egzistencija*, prev. Suzana i Sanja Kovačević, Kontra, Zagreb, str. 36-39.

40. Esencijalizam, jedna od odlika teorije drugog talasa koju su feministkinje već osamdesetih godina oštro osuđivale, odnosi se na pretpostavku da postoji suština ili esencijalno svojstvo koje tako dominantno određuje neki entitet da ga je zapravo moguće svesti samo na njega. Ako kažemo da je suština žene njena mogućnost da bude majka, dok bi suština muškarca bila, na primer, da je po prirodi tlačitelj, time govorimo da se svaka žena može u krajnjoj instanci redukovati na materinstvo, a svaki muškarac na sopstvenu tlačiteljsku prirodu. Društveni konstruktivizam, veoma pomodna struja sedamdesetih koja je umnogome zaslužna za teorijsko izumevanje „roda“, s druge strane insistira na tome da suštinskih svojstava nema, već da je svaka tobožnja suština zapravo proizvod društva i kulture kojoj pripadamo. Važno je, međutim, upamtiti da je rana feministička teorija spajala ove dve tendencije, insistirajući na biološkoj datosti pola i društvenoj konstruisanosti roda.

primera radi).⁴¹ Multidisciplinarnost feminističke teorije postaje i više no očigledna, kada se sredinom sedamdesetih ustanovljuju programi ženskih/rodnih studija na univerzitetima širom Sjedinjenih Američkih Država.⁴²

Podeljeni drugi talas

Polna razlika, rod i patrijarhat ujedinili su – bar na anglosaksonskom govornom području – feminizam, ujedinjujući tako prvi put i feminističku teoriju i praksu. Žene koje su organizovale „sahranu tradicionalne ženskosti“, bacajući grudnjake i lažne trepavice u „kantu slobode“, vrlo verovatno su poznavale ideje Šulamit Fajerston (Shulamith Firestone), koja usklikuje: „Ljudski rod je počeo da nadržasta prirodu – više ne možemo opravdati održanje diskriminatornog polno-klasnog sistema samo zato što se zasniva na Prirodi.“⁴³

Činjenica da delimo istu biološku strukturu, pružala je *prirodnu osnovu* za ujedinjenje svih žena, bez obzira na razlike koje među nama postoje. Činjenica da još uvek živimo u patrijarhalnom

41. O antropologiji i psihologiji i njihovom značaju za feminizam, videti tekstove Jane Bačević „Antropologija (,) žene i feminizam“ i Ksenije Perišić i Ane Bukvić „Feminizam i psihologija“ u ovoj knjizi.
42. Na ovom mestu valja pomenuti razliku između američkog i francuskog feminizma, koja se često svodila na veoma pojednostavljenu predstavu o tome kako su „sve francuske feministkinje teoretičarke, a sve američke feministkinje aktivistkinje“, v. Marks, E., *De Courtivron*, I., ur. (1981). *New French Feminisms: An Anthology*, Harvester, University of Massachusetts Press, str. x. Tekstovi francuskih feministkinja odista su kasno doprli do američke publike, a i tada samo do akademskih krugova uz druge uticajne strukturalističke i poststrukturalističke tekstove. Francuska filozofija XX veka, uz izrazito snažan uticaj psihoanalize, bila je izvoriste avangardnih i alternativnih čitanja humanističkih nauka, a francuske feminističke teoretičarke za tim nisu zaostajale. Najpoznatije među njima, de Bovoar i Lis Irigaraj (Luce Irigaray) bile su filozofkinje, Julija Kristeva (Julia Kristeva) psihoanalitičarka i lingvistkinja, Elen Siks (Hélène Cixous) teoretičarka književnosti odgovorna za ideju *feminine écriture* (žensko pismo). Sve one imaće presudan uticaj na formiranje američke teorije kasnih osamdesetih godina, kada takozvani postmodernizam zahvata feminizam u SAD, v. Snitow, Ann (1990). „A Gender Diary“, *Conflicts in Feminism*, str. 18.
43. Firestone, Shulamith (1997). „The Dialectic of Sex“, *The Second Wave*, ur. Linda Nicholson, Routledge, New York, str. 24.

sistemu, ali da smo prozele da je rod društveno konstruisana kategorija, omogućuje nam sestrinsku solidarnost u borbi protiv nametnutih zahteva ženskosti i osnovu za stvaranje nekog boljeg ili sasvim drugačijeg sistema vrednosti. Budući da smo sve u biološkom smislu žene – i samim tim *žrtve* patrijarhata na *isti* način (ovaj neopravdani zaključak mesto je pucanja svih teorijskih nastojanja drugog talasa), što nam pokazuje feministička teorija – svima nam je zajednički impuls da ovo stanje promenimo, što pada u deo feminističkom aktivizmu.

Srž feminizma šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka – esencijalistička politika identiteta, zasnovana na pretpostavci da je za sve žene ovoga sveta odlučujuće što su žene, a da su odlike poput boje kože, klasnog statusa, sposobnosti tela i duha, seksualne orijentacije, starosne dobi, dela sveta iz kojeg dolaze itd., sekundarne, pa čak i sasvim nebitne – zajednička je, uz neznatna odstupanja, svim njegovim vidovima. Drugim rečima, čak i kada se javljaju kritike različitih feminističkih pozicija, ta kritika nije kritika „iznutra“, već je to kritika teorijskih i ideoloških okvira u koje se feminizmi smeštaju.

Ti okviri već su nam poznati od ranije, iako šezdesetih godina stiču nove zastupnice. Naime, u doba kada se u Sjedinjenim Američkim Državama rasplamsava antiratni aktivizam, hipi kontrakultura koja sa sobom donosi seksualnu revoluciju, crnački Pokret za građanska prava i Stounvolska pobuna, nastaju i dva moćna ženska pokreta. Liberalni Pokret za ženska prava koji zastupa interese zaposlenih žena i belih dobrostojećih domaćica, čija retorika ne odstupa odviše od opšteprihvaćenih „američkih vrednosti“, i Pokret za oslobođenje žena koji će, nastavši kao ogranak Nove levice, pod snažnim uticajem marksizma iznedriti prve feminističke teorijske tekstove.⁴⁴

Iz marksističkog feminizma će, u naletu teorijske kreativnosti i revolucionarnog žara šezdesetih, proizići radikalni i socijalistički

44. Nicholson, Linda (ed.). (1997). *The Second Wave. A Reader in Feminist Theory*, Routledge, New York, str. 1-2.

feminizam,⁴⁵ koji isprva zadržavaju marksistički metod, jer je „pružao metanarativ o društvenoj celini koji je mogao da objasni sva ranija društva, pokazujući istovremeno njihove razlike i istorijske promene, i ostavljajući otvorenu mogućnost postojanja nekog budućeg društva“ u kojem ranije nepravde više neće važiti.⁴⁶ Ono što je u njima bitno feminističko jeste teza oko koje su se ranije socijalistkinje snebile, teza da je *polna nejednakost starija i dugovečnija od klasne nejednakosti*.

A pominjanjem ne/jednakosti, ponovo se dotičemo „bolne tačke“ feminizma od njegovog nastanka do danas. Dilema – jednakost *ili* razlika – prožima, kako je na nekoliko mesta naznačeno, čitavu povest feminizma, te je ni drugi talas nipošto nije ostao pošteđen. Malobrojnije liberalne feministkinje podupirane, međutim, čitavom armijom žena koje su ubirale plodove emancipacije *izvan* feminističkog pokreta, zadovoljavale su se time da se ženama omogući jednak pristup svim položajima koji su inače pripadali muškarcima, bez osobene strategije korenitog menjanja društva. S druge strane, revolucionarne feministkinje, kojem god teorijskom taboru pripadale, nisu se zadovoljavale održanjem *statusa quo*, već su težile temeljnoj promeni društvenog stanja koje je vekovima išlo na štetu žena (ideje o tome kako do te promene treba da dođe bile su tako raznovrsne i često nepomirljive kao i, u načelu, sva bitnija mesta feminističke teorije, poput pitanja seksualnosti i ženske reproduktivne funkcije).

I, šta se tačno podrazumeva pod „jednakošću“? Šta pak pod „razlikom“? „Ženama koje teže jednakosti s muškarcima nedostaje ambicija“,⁴⁷ glasio je jedan radikalno-feministički slogan. No, nisu li žene morale da dosegnu bar izvestan stepen jednakosti s muškarcima, da bi uopšte mogle isticati sopstvenu različitost u odnosu na njih, kao nešto što ima pozitivnu vrednost? Zašto je razlika (bilo polna, bilo rodna) nešto što staje na put jednakosti?

45. O sličnostima i razlikama među dominantnim feminističkim okvirima videti Dodatak 7. u ovoj knjizi.

46. Nicholson, Isto, str. 2.

47. Isto: 3.

„Kada je isključenje žena iz pojma građanina legitimisano upućivanjem na različite biološke strukture žene i muškarca, 'polna razlika' je ustanovljena ne samo kao prirodna činjenica, već i kao ontološka osnova društvene i političke diferencijacije... Feminizam je bio protest protiv političkog isključivanja žena: njegov je cilj bilo eliminisanje polne razlike u politici. No, on je morao da proizvodi zahteve u korist žena. I u meri u kojoj je predstavljao žene, sam feminizam je proizvodio polnu razliku koju je pokušavao da ukloni.“⁴⁸

Sedamdesetih godina nije bilo ništa drugačije: zahtevalo se da se prepoznaju neke bitno ženske odlike, potrebe i zasluge na temelju kojih će se organizovati društvo, da bi žene i muškarci mogli imati ravnopravan status u „neravnopravnom“ društvu.⁴⁹ Ovoj zbrci prilično je doprinosila i višesmislenost pojmova jednakosti i razlike – jednakost se odveć često poistovećivala s *istošću*, što je osobito usložnjavalo stvari u kontekstu ravnopravnosti, kao pravnog koncepta; dok se pod razlikom toliko često isticala različitost muškaraca i žena, da se razlika među samim ženama gotovo sasvim zanemarivala. Ta inicijalna pojmovna ambivalentnost ostavljala je širok prostor za disparatna tumačenja: „Jednakost, primera radi, može značiti bilo šta od najumerenije liberalne reforme (ovo je onaj

48. Scott, W. Joan (1999). „The Conundrum of Equality“, tekst dostupan na stranici www.sss.ias.edu/publications/papers/papertwo.pdf, str. 6-7.

49. Ovdje je reč o takozvanoj pozitivnoj diskriminaciji (ili afirmativnoj akciji). Uzmimo jedan primer iz radnog prava: ranije, kada žene po pravilu nisu radile, drugo stanje i staranje o potomstvu neproblematično su se uklapali u život u kojem je jedino muškarac zarađivao za sve članove porodice. Kada žene, međutim, sve masovnije počinju da rade, postavlja se pitanje kako tretirati period u kojem je žena „opravdano onesposobljena“ za rad. Neke žene će se tada odlučiti na to da ne zasnivaju porodicu, čime su im početne pozicije pri zapošljavanju jednake kao i pozicije muškaraca. Sve one koje su se pak odlučivale na to da rade i istovremeno osnivaju porodicu, pravno su morale biti prepoznate kao „posebni slučajevi“ (posebni, naravno, u odnosu na pravilo – na muškarca). Da bi se pravo proširilo tako da muškarac više ne predstavlja normu, odnosno da bi žene imale ravnopravne uslove pri zapošljavanju, feministkinje su zahtevale da se trudnoća i porodiljsko odsustvo tretiraju kao nešto što ženama posebno pripada kao ženama. U tom smislu, da bi se došlo do načelne jednakosti muškaraca i žena u svetu rada, radno pravo se moralo proširiti povlasticama u korist žena, zasnovanih na njihovim različitim „potrebama“.

feminizam koji se zadovoljava „delom kolača“, po kojem žene treba samo uključiti u svet kakav već jeste) do najradikalnijeg svodenja roda na nešto potpuno nevažno. Razlika se može odnositi na bilo šta od uverenja Meri Dejli (Mary Daly) u prirodnu superiornost žena, do psihoanalitičkih teorija o tome kako su žene nužno 'Drugi', pošto nemaju penis.⁵⁰

Sve dugine boje ženskog pokreta

Jedna grupa feministkinja koja je šezdesetih godina počela da daje jasne obrise svojoj vekovima sistematski brisanjoj egzistenciji, osobito se drži teze o korenitoj razlici među ženama i muškarcima, koju ne samo da nije moguće, nego nije ni neophodno poravnati. Lezbejski feminizam istovremeno i jeste i nije izdvojeno poglavlje unutar drugog talasa. Iako neretko ostaju na marginama feminističkog pokreta, lezbejke su na njemu i voljno i nevoljno ostavile neizbrisiv pečat.

Izrazi *lavender menace* (ružičasta napast) i *lavender herring* (ružičasta „varalica“),⁵¹ aktuelni šezdesetih godina XX stoleća, dočaravaju odnos šire javnosti, ali i heteroseksualnih feministkinja prema lezbejkama u pokretu. Kako se za feminizam od njegovih najranijih početaka vezuju stereotipi o muževnim ženama koje krše naloge sopstvenog pola i ugrožavaju stabilnost osnovne društvene jedinice, feministički pokret se oduvek s nelagodom vezivao uz lezbejke, paradigmu žene koja, uslovno rečeno, uopšte ne zavisi od muškaraca. „Ružičasta varalica“ odnosi se utoliko na često veoma uspešnu taktiku kojom se heteroseksualne žene u javnom diskursu odvrćaju od feminizma, njegovim potpunim poistovećivanjem s lezbejstvom. Druga je anegdota svoju upotrebu nalazila i u samom feminističkom pokretu: Beti Fridan (Betty Friedan), osnivačica Američke nacionalne organizacije za žene (NOW), i danas naj-

50. Snitow: 26.

51. Ružičasta boja se dovodi u vezu s lezbejstvom. Idiom *red herring* upućuje na nešto uzgredno čime se skreće pažnja sa same stvari, dok medijski često korišćena fraza *red menace* u doba hladnog rata upućuje na opasnost koja dolazi iz Rusije.

brojnije ženske organizacije u SAD, 1969. godine u lezbejkama prepoznaje „ružičastu napast“ koja je kočila ostvarenja interesa celokupnog ženskog pokreta.⁵²

Gledan sa strane, najčešće muškim očima, feministički pokret nije mogao izbeći ovakvo etiketiranje. „Lezbejka je etiketa koju je izmislio muškarac, nametnuta svakoj ženi koja se usuđuje da bude jednaka, da se usprotivi njegovim preimućtvima ... da istakne prvenstvo sopstvenih potreba... Starije žene će se prisetiti da je donedavno svaka uspešna, nezavisna žena čiji se život ne okreće samo oko muškarca, o sebi mogla čuti tako nešto. Jer ako je žena nezavisna u ovom seksističkom društvu, ona *ne može da bude* žena – ona mora biti lezbejka.“⁵³ Etiketiranje je imalo dvostruko negativne učinke po feministički pokret: ono je odista usporavalo realizaciju ženskih zahteva, ostavljajući pritom specifično lezbejske probleme na rubovima „opšteženskih“ okvira.

Pristanak heteroseksualnih feministkinja, odnosno većinske grupe, na ovu patrijarhalnu strategiju isključivanja, direktno je doveo u pitanje smisao sestrinstva. Jer, kako god da se definiše lezbejski identitet (žena koja se identifikuje kao žena, žena koja voli ženu, žena koja je u potpunosti nezavisna od muškarca, samo su neke od tadašnjih definicija), on je pre svega *ženski*, a za politiku identiteta ovo je bilo presudno određenje. Zbog toga će Beti Fridan kasnije povući reč, a feministički pokret će se tokom sedamdesetih godina umnogome otvoriti prema lezbejkama, iako to ponekad nije prelazilo prag političke korektnosti. To ne treba da nas začudi, ukoliko imamo na umu da je teza o prisilnoj heteroseksualnosti, primera radi, objašnjavala način na koji funkcioniše patrijarhat, s čime se nikako nisu mogle složiti mnogobrojne žene koje su doslovno „spavale s neprijateljem“. Iako je, dakle, sâm pokret davao osnova za teze kakva je ona o lezbejskom kontinuumu,⁵⁴ budući da su žene u ovo doba intenzivno otkrivale žensko prijateljstvo i, uopšte

52. Videti www.wikipedia.org/wiki/lavender_menace, stranica posećena 5.5.2006.

53. Radicalesbians (1997). „The Woman Identified Woman“, *The Second Wave*, ur. Linda Nicholson, Routledge, New York and London, str. 154.

54. V. Rich 2002.

uzev, odnose koji nisu ograničeni na tradicionalne heteroseksualne odnose (gde se ne misli nužno na seksualni odnos dveju žena), zaključci do kojih su dolazile lezbejske feministkinje neretko su bili odveć radikalni i za najradikalnije među heteroseksualnim ženama.⁵⁵

I upravo će ta dvosmislena pozicija koju su lezbejke zauzimale u ženskom pokretu njima omogućiti da, s jedne strane, na najkonsekventniji način izvedu esencijalističke odlike ženskog identiteta (lezbejka je zapravo jedina *prava* žena, budući da se investira isključivo u žene), i da, s druge, identitet „žene“ dovedu u pitanje, ne prepoznajući se u njemu.⁵⁶ Uz rasprave o pornografiji i takozvane seksualne ratove koji otpočinju krajem sedamdesetih godina,⁵⁷ upravo će ova praznina lezbejskog iskustva u univerzalnom iskustvu Žene započeti dugu fazu unutrašnje kritike feminizma.

Zar ja nisam žena? O granicama sestrinstva

Feminizam je politička teorija i praksa koja predstavlja borbu za oslobođenje *svih* žena: tamnoputih, radnica, siromašnih žena, hendikepiranih žena, lezbejki, starih žena – kao i belih, ekonomski privilegovanih, heteroseksualnih žena.⁵⁸

Početak osamdesetih godina XX veka javljaju se sve brojniji glasovi crnih feministkinja koji će doprineti temeljnoj promeni kursa feminističkog pokreta. Ideologija sestrinstva je toliko dovedena u pitanje tekstovima crnih feministkinja, da je ova kritika iznutra pretila razaranjem svega stečenog i zaustavljanjem naizgled nezaustavljivog hoda feminističkog pokreta. Frazu *Sisterhood is global* (Sestrinstvo je globalno), crne feministkinje su najoštrije suočile s pitanjem: „Kada kažemo sestrinstvo, na koje mi to sestre tačno mislimo?“ „Slavni izraz Beti Fridan, 'problem koji nema ime', često navođen da bi opisao stanje žene u ovom društvu, zapravo se odnosi na nezgodu izdvojene grupe visoko obrazovanih, udatih

belih žena koje pripadaju srednjoj ili višoj klasi. On se, dakle, odnosi na domaćice kojima je dojadilo slobodno vreme, dom, deca, kupovina raznih proizvoda, na domaćice koje žele više od života.⁴⁵⁹

Pitanje rasizma unutar feminizma postalo je jedno od najškakljivijih pitanja u kojem se umnogome očituje paradoksalnost pokreta. Žene koje su se u XIX i početkom XX veka borile za pravo glasa, retko su, kako bismo danas mogli pretpostaviti, na

55. Sugestivni tekst kolektiva Radicalesbians govori upravo o tome. Posle sjajne analize (ljubavi, seksualnosti, svojine) koju je moguće primeniti u opštem feminističkom kontekstu, sledi zaključak s kojim se ne mogu složiti sve žene, ma koliko uverljivo i konsekventno bio izveden: „Sve dok pokret za žensko oslobađanje nastoji da oslobodi žene ne sučeljavajući se s osnovnom heteroseksualnom strukturom koja nas vezuje za naše tlačitelje, ogromne količine energije oticaće na pokušaje da se usklade svi pojedinačni odnosi s muškarcem (...) – u nastojanju da se od njega stvori 'novi muškarac', u zabludi da će nam to omogućiti da budemo 'nove žene'. To očito deli našu energiju i zalaganja, onemogućujući nam da se predamo konstruisanju novih obrazaca koji će nas osloboditi.“ (Radicalesbians: 157)
56. V. Wittig, Monique (1997). „One is Not Born a Woman“, *The Second Wave*, ur. Linda Nicholson, Routledge, New York and London.
57. Ako se kontroverzno pitanje pornografije ostavi po strani (v. Zaharijević, Adriana (2005). „Fenomen pornografija“, *Žene u javnom prostoru: od nevidljivosti ka vidljivosti i nazad*, ur. Marija Lukić, Glas razlike, Beograd), sex-wars nam rečito govore o mogućim tipovima praktičnih sporova koji će kasnije izroditi plodne teorijske potomke. Queer teorija, recimo, svoje začetke nalazi upravo u ovom često marginalizovanom problemu.
Lezbejski feminizam sedamdesetih bio je, naime, usredsređen na kritiku penetrativnog seksualnog odnosa, koji je predstavljan kao paradigma muško-ženskog odnosa uopšte. Insistiralo se na seksu u kojem nema određenih uloga, u kojem se podstiče isključivo nežnost, koji zapostavlja ili čak poništava mogućnost vaginalnog orgazma zbog drugih aspekata seksualnog užitka, što se u prenesenom smislu može poistovetiti s idejom lezbejskog kontinuuma Edrijen Rič (Adrienne Rich). Takozvane pro-seks lezbejke, koje se pojavljuju početkom osamdesetih godina, oštro se suprotstavljaju ovoj ideji, insistirajući na tome da je ključ lezbejstva upravo seksualna želja prema drugoj ženi, pokrećući pitanje radikalnih seksualnih praksi u lezbejskom odnosu, kakve su SM, *butch/femme* uloge, pornografija itd., što kasnije nalazimo na krajnje neočekivanim mestima kakva su hermetične filozofske konstrukcije teoretičarki poput Džudit Batler (v. Batler, Džudit (2001). *Tela koja nešto znače*, prev. Slavica Miletić, Samizdat B92, Beograd).
58. Bhavnani, Kum-Kum i Margaret Coulson (2001). „Transforming Socialist Feminism: The Challenge of Racism“, *Feminism & 'Race'*, ur. Kum-Kum Bhavnani, Oxford University Press, Oxford, str. 65.
59. hooks, bell (2001). „Black Women: Shaping Feminist Theory, *Feminism & 'Race'*, ur. Kum-Kum Bhavnani, Oxford University Press, Oxford, str. 33.

umu imale univerzalni zahtev koji je u *svim* ženama prepoznavao ljude, pa samim tim, na nekoj hijerarhijskoj lestvici vrednosti ni svim ženama nije dodeljivao jednak status. Britanske sifrazetkinje su tako pružale zdušnu podršku brutalnoj imperijalističkoj politici, koju je gotovo po pravilu pratila politika „naučnih dokaza“ o inferiornosti osvojenih „rasa“.⁶⁰ Priklanjajući se socijaldarviniističkim i eugeničkim naučnim trendovima XIX veka, prve feministkinje su moralnu superiornost žena neretko dovodile u vezu s idejom „čistote rase“ i primarnom ženskom dužnošću da je unaprede, ističući da će se tako unaprediti Imperija, pa i čitav ljudski rod. Amerikanke, u čiju je istoriju upisana viševjekovna tradicija ropstva, često su svoje zahteve formulisale u izravno diskriminatornoj formi, bilo da su odista bile rasistkinje, bilo da su samo koketirale s dominantnim političkim strujama u zemlji. „Od početka pokreta za ženska prava, njegove nepopustljive zagovornice insistirale su na tome da je društvena jednakost za žene nužan korak u patriotskoj izgradnji nacije. Naglašavale su da se žene ne suprotstavljaju američkom društvenom ili političkom poretku, već da naprosto žele da pruže aktivnu podršku postojećem sistemu vlasti.“⁶¹

Polastoleća kasnije, crne žene su se našle usred dva revolucionarna pokreta – pokreta za ženska prava i Pokreta za građanska prava crne američke populacije. U jednom su bile skrajnute zato što bile crnkinje, u drugom zato što su bile žene. I kao što su lezbejke u feminističkom pokretu previdane svaki put kada bi se sudbina *žene* poistovetila sa sudbinom *supruge*, tako su i crnkinje ispuštane iz vida kad god bi se iskustva bele žene postavljala kao iskustva žena uopšte. A u robovlasničkoj Americi, koja je sve do sredine šezdesetih godina XX veka sprovodila oštru segregaciju u većini

60. Pojam rase danas se uobičajeno koristi pod znakovima navoda, zbog njegove bitno rasističke istorije, te ga često odmenjuje neutralniji termin „boja kože“ ili „etničitet“. O rasi videti tekst Marine Simić „Kratak pregled razumevanja pojmova rase i roda u zapadneevropskoj nauci“ u ovoj knjizi. O problemu rasizma videti i tekst Vere Kurtić „Život Romkinja“.

61. hooks 1981: 175.

južnjačkih država, ta su iskustva ponekad bila toliko nesamerljiva, da je njihovo asimilovanje pod opštu kategoriju Žene moglo samo da vređa zdrav razum brojnih crnih aktivistkinja. Jer nemoguće je govoriti o istim iskustvima *svih* žena i njihovoj *istoj* istoriji, ako u toj istoriji s jedne strane stoji ropkinja, s druge pak robovlasnica.

Da bih opisala razlike u tim iskustvima, uzeću za primer dve goruće teme u ženskom pokretu sedamdesetih godina – porodicu i seksualnost. Ropstvo i segregacija temeljno su uticali na strukturu crnačke porodice. Činjenica da su ropkinje pripadale samo belom gospodaru koji je imao puno pravo da ih ubije, obogalji ili siluje,⁶² da im u svakom trenutku oduzme potomstvo koje mu je po zakonu pripadalo, da nadeva imena robovima i da ih po volji menja, da prekine i osujeti svaki oblik udruživanja među njima, da zahteva seksualne usluge od „verenih“ ropkinja, čemu njihovi „muževi“ nisu mogli da se suprotstave osim po cenu života, odnos crnih muškaraca i žena suštinski se razlikovao od patrijarhalno strukturirane, jednosmerno monogamne bele porodice. Kada je ropstvo stavljeno van zakona (1865), crne žene, koje su i do tada pomagale u kućama svojih vlasnika, što nam, recimo, upečatljivo predočava rani holivudski film, mnogo će lakše od crnih muškaraca dobiti posao, doduše najniže vrednovan i najteže održiv, zbog čega će često biti jedine koje u porodici zarađuju, sasvim suprotno belim ženama.

62. Prisilno seksualno opštenje je, između ostalog, predstavljalo dopušteni vid omasovljenja radne snage na plantažama, posebno kad je obustavljena prekoookeanska trgovina robljem. „Godine 1662, generalna skupština Virdžinije donosi ukaz kojim se dete rođeno od majke ropkinje takođe proglašava robom, bez obzira na pravni status oca, čime ropstvo postaje pravno definisano kao doživotno, dok su praktične implikacije ovog dekreta bile podsticanje belih robovlasnika na beskrupuluzno seksualno zlostavljanje crnih žena radi ubrzane proizvodnje radne snage. S druge strane, ubrzo se uvode i zakoni koji zabranjuju rasno mešanje (*miscegenation laws*), iako se oni očito odnose samo na zajednice belih žena i svih tamnopusitijih muškaraca. Kako je brak jedan oblik ugovora, a robovi, kao svojina, nemaju moć da ih sklapaju, brakovi među robovima nisu imali pravno važenje, a deca rođena u takvim zajednicama, pripadala su robovlasniku koji je imao pravo da ih proda ili ubije.“ (Zaharijević i Mladenović. „Ropstvo“ i „Segregacija“ u *Rečnik multikulturalizma*, u štampi) Različite nijanse tamnopusitosti, kakve primećujemo u savremenoj Americi, duguju upravo tim beskonačnim mešanjima koja su svojevremeno podizala cenu robovima.

Odnos prema crnkinjama u robovlasničkom sistemu, gde se pristup njihovom telu zakonski ne ograničava (a danas je očito da su i druge institucije, poput crkve, zatvarale oči ili postale ovu profitabilnu praksu), u kojem one postaju „mašine za rađanje“ novih robova, dostupne svim muškarcima bez razlike, bitno je definisao drugačija shvatanja seksualnosti kod crnih i belih žena. Belačka kulturna uobrazilja ni danas se nije sasvim oslobodila mita o egzotičnoj, uvek dostupnoj crnoj ženi (kao ni mita o crnom silovatelju, kojim se dugo održavala društveno poželjna distanca između crnih muškaraca i belih žena),⁶³ kojoj ne pristaje čestitost i devičanski status, tako cenjen kod belkinja.

Iskustva crnih žena i gotovo svih pripadnica marginalizovanih slojeva, kakvo je, na primer, prisilna sterilizacija, kojom se sprovodila državno projektovana selekcija poželjnih rasa, klasa i seksualnosti, išla je ruku pod ruku s *a priori* neuspešnim pokušajima asimilacije. To kolebanje između izgradnje i održanja sopstvenog identiteta (ličnog ili grupnog), i priklanjanja važećim standardima dominantne grupe, proizvelo je čitav niz „malih“ politika identiteta, koje su tokom sedamdesetih ostajale na margini feminističke politike sestrinstva. Odri Lord (Audre Lord), jedna od prvih crnkinja koju su belkinje čule, o tome kaže: „Žene bele rase koncentrišu se danas, unutar ženskog pokreta, na represiju koja se nad njima vrši kao nad ženama, i ne uzimaju u obzir razlike u rasi, u polnim sklonostima, u klasnoj pripadnosti i starosnom dobu. One stvaraju iluziju da reč *sestrinstvo* podrazumeva homogenost iskustva koje, u stvari, ne postoji.“⁶⁴

Osamdesete stoga počinju ponovnim preispitivanjem *iskustva*, odnosno *različitih* iskustava uglavnom s margine, čime se odlučno nalaže odustajanje od nekakvog „ženskog“ iskustva na kojem je potom izgrađena fiktivna, apstraktna konstrukcija nazvana *Ženom*. Da bi sestrinstva uopšte moglo biti – to je bila poruka crnih

63. Davies, Angela (1997). „Rape, Racism and the Myth of the Black Rapist“, *Feminism & Race*.

64. Lord, Odri (2002). *Sestra autsajderka*, prev. Dragana Starčević, Žene u crnom i Feministička 94, Beograd, str. 147.

feministkinja – mora se odustati od iluzije da postoji jedinstveni identitet Žene. No, kakva je alternativa politici identiteta? Zbog čega baš sada, kada je feminizam najzad dobio svoj konačni oblik, treba pristupiti njegovom podrivanju iznutra?⁶⁵

U šta se to pretvara feminizam? Rastočen brojnim protiv-rečnostima i naizgled oslabljen kako udarima iznutra, tako i konzervativnom političkom klimom osamdesetih,⁶⁶ čini se da feminizmu preči urušavanje. Sve snažnije postmodernističke teorije koje pri površnom čitanju ponekad deluju veoma reakcionarno, i prakse multikulturalizma kojima se na državnom nivou guši revolucionarni naboje marginalizovanih grupacija, dovode feminizam u najozbiljniju krizu do sada. Gubitak teorijskog temelja (identitet Žene, žena kao teorijski/politički subjekt) koji je na pomolu, potencijalno vodi beskonačnom umnožavanju feminizama, a sredinom osamdesetih godina u tome malo ko vidi nešto dobro.

Žena i žene

Ako je sedamdesetih godina feministička praksa dobila adekvatno teorijsko utemeljenje u čijem je središtu bila kategorija roda,⁶⁷ devedesete svedoče o postepenom, ali sveobuhvatnom „rastemeljenju“ feminizma. Teoretičarke, sve izrazitije suprotstavljene aktivistkinjama, na šta utiče otkriće francuskog feminizma, poststrukturalističke filozofije i, u načelu, sve veći otpor esencijalizmu, često tako značajnom za bilo kakvu udruženu

65. Ovdje parafraziram reči Nensi Hartsok (Nancy Hartsock), koja će početkom devedesetih postaviti slično pitanje u kontekstu feminističke teorije trećeg talasa. Ona kaže: „Zašto su koncept subjekta i mogućnost otkrivanja/stvaranja oslobađajuće istine postali sumnjivi u zapadnoj povjesti baš u trenutku kad su prethodno utišane populacije počele govoriti u svoje ime na temelju vlastite subjektivnosti?“ (cit. prema Di Stefano, Christine (1999). „Dileme razlike: feminizam, modernitet i postmodernizam“, prev. Lidija Zafirović, *Feminizam/ postmodernizam*, ur. Linda Nicholson, Ženski studiji, Zagreb, str. 68)

66. V. Faludi, Susan (1991). *Backlash*, Doubleday, New York.

67. Kornel, Drusila (2003). „Rod“, prev. Ranko Mastilović, *Genero* 2, 2003.

aktivnost,⁶⁸ čine sve da feminističku teoriju liše njenog „dugo traženog i teško uspostavljenog“ subjekta. Njihov motiv za to deluje čudnovato: ponekad veoma složenim i neprozirnim jezikom koji ne komunicira s većinom žena, one zapravo pokušavaju da feminizam vrate ženama – svim onim ženama koje su iz njega *de facto* bile isključene. Alternativa politici identiteta – koja se mnogim feministkinjama drugog talasa uopšte ne doima kao alternativa – izumljena je na univerzitetima, uz rađanje novih teorijskih disciplina, kakve su *queer* i postkolonijalna teorija, crnačke studije ili studije etniciteta. A ta defragmentacija znanja sasvim odgovara novoj ideji *politika razlike*.

Svi ti teorijski „izumi“ nastaju u svojevršnom otklonu od čvrstih identitetskih pozicija, tako važnih za revolucionarne sedamdesete, u nastojanju da se pronađu neki drugačiji oblici odnosa i afilijacija koji će politički biti jednako delotvorni ili delotvorniji od politike identiteta. Feministkinje trećeg talasa zalažu se za to da neke nove koalicije od sada treba zasnivati na inkluzivnom *afinitetu*, a ne na isključujućem identitetu.⁶⁹

Iako je jednim potezom nemoguće obuhvatiti sve projekte dekonstruisanja kategorije *Žene/roda*, budući da je mozaičnost i razjedinjenost njegova srž, moglo bi se tvrditi da je osnovni cilj savremenih teoretičarki lišavanje feminizma njegovih metafizičkih temelja i pokušaj stvaranja jednog novog i bitno drugačijeg polazišta za žensku politiku.⁷⁰

Opšte je mesto savremene teorijske misli da je svaka, naizgled apstraktna i neideološka kategorija, zapravo iznutra prožeta društvenim odnosima i političkim stremljenjima dominantnih socijalnih grupacija. Stari slogan da su sve žene žrtve patrijarhata počeo je da funkcioniše kao vanvremeni, vanprostorni, metafizički temelj. „Žena=žrtva patrijarhata“, kao i svaki aksiom, tako ne podleže preispitivanju. Feministička teorija otuda postaje zasnovana na fiktivnom entitetu *Žene* koji, iako bi trebalo da bude primenljiv na sve pojedinačne žene, zapravo ne pristaje nijednoj od njih. Ili pak pristaje samo onim ženama koje su ga i uzdigle

na nivo principa. A kako je već pokazano na primeru crnkinja i lezbejki, u tu tobože praznu, šuplju formu (Žena), u koju se mogla „uliti“ svaka žena, mnoge se žene uopšte nisu mogle prepoznati. Stvaranje tog prostora prepoznavanja i inkluzivnosti postaje cilj feminizma trećeg talasa.

Na početku XXI veka, kad žene širom sveta uživaju prava i mogućnosti o kojima prve feministkinje nisu mogle ni da sanjaju, za feminizam još uvek ima mesta. Za to je zaslužno društvo koje se i dalje sporo menja i teško odriče tradicionalnih obrazaca; za to su odgovorne žene i muškarci koji različito žive promene uslovljene feminizmom; za to je, najzad, odgovoran *sporni* karakter želja koje u ženski pokret ulažemo, mogućnosti koje nam se nude, vizija budućeg društva i feminističke prošlosti koja nam služi kao uzor.

Umesto zaključka, politika lokacije

„Pokret za promenu je pokret koji se menja, menjajući sebe... postajući kritična masa koja kroz toliko glasova, jezika, gestova i činova izriče: *mora se promeniti; mi ga možemo promeniti.*

Mi koje nismo iste. Mi kojih je mnogo i koje ne želimo da budemo iste.“⁷¹

68. „*Ti ne može govoriti u moje ime. Ja ne mogu govoriti u naše ime.* Dve misli: nema oslobođenja koje zna kako da kaže samo „ja“; nema kolektivnog pokreta koji sve vreme govori za svaku od nas“ (Rich, Adrienne (1987). „Notes toward a Politics of Location (1984)“, *Blood, Bread, and Poetry*, Virago Press, London, str. 224).
69. Haravej, Dona (2002). „Manifest za kiborge“, prev. Ivana Spasić, *Uvod u feminističke teorije slike*, Centar za savremenu umetnost, Beograd, str. 316. Dona Haravej u svom uticajnom „Manifestu za kiborge“ zamišlja društvo koje će „biti posvećeno izgradnji takve političke forme koja će uspeti da udruži veštice, inženjere, starce, perverznejake, hrišćane, majke i lenjiniste, držeći (ih) na okupu dovoljno dugo da izazovu razoružanje države“ (315).
70. Valja odmah istaći da je terminologija koju koristimo u kontekstu feminizma trećeg talasa uvek izvor potencijalnih problema, budući da je ovde i sâm jezik podvrgnut najtemeljitijoj analizi. Dakle, kada se kaže da je ovaj projekt *nov*, s tim valja biti oprezan, jer to „novo“ ovde nastoji da u sebe obuhvati sve staro, neprestano ga preispitujući; kad kažemo da je u reč o *ženskom* pokretu, moramo imati na umu da u njemu, s jedne strane, nikada nije bilo više muškaraca, a i da sâm taj pokret nikada više nije ispitivao ženskost ženskog i otvarao nebrojene mogućnosti za umnožavanje rodni određenja. Najzad, iako bi se moglo reći da nikada pre nije bio tako decidno *politički*, ovaj projekt stalno insistira na redefinisaju politike i ponovnom promišljanju njenih mogućnosti.
71. Rich, 1987: 225.